

Ajánlkozott, hogy vigyük lefelé. De hát mondom, nem ügylítettünk mi az effélékre. Nem is válaszoltunk. Hanem erre az a gyönyörűséges perszóna, de fölrántja ám a szoknyáját köztözködésen felül, s odaszól, hogy fizetek ám én az útért, itt a valutám, láthatják a szemükkel. Na hát ezen elpirultunk, mint a fekete kutya. Az is el tud ám vörösödni. Már sokat láttam, de még ilyet nem. Mit szólhatunk? Ment a tutajunk a gyalogember sebességével. Az asszony meg a parton mellettünk. De mutatja ám a valutát mentében is, elől-hátul.

Mi meg olyan némák lettünk, mint a japán kácsa. Nem szokása pedig a tápéinak. Annál kéznél a puskapor. Szólok aztán neki, hogy jó asszony, akkora a valuta, hogy négyen sem tudnánk föl váltani! De az csak erősködött, hogy ő nem fillérezik, egyben adja az egészet, csak vegyük föl. S nem tágitott kilométereken át.

Már kezdtük szégyelleni, hogy ország-világ előtt egy pucérkodó asszony szalad utánunk a parton. Minket ismertek mindenütt. Hát ebből a mutatványból azt is ki lehet bogozni, hogy közünk van hozzá, hogy tán vele éjszakáztunk a gulibában, csak most valamiért kitettük a partra száradni a szűrét. Hát ne vegyen már ok nélkül bennünket a szájára a világ. Mert, ha bűn, hát bűn, de ha csak a nagy híre van semmi öröm fejében, hát mire jó az?

De elpiszkolni sem tudtuk magunk mellől. Jó gyalognak való járóút a parton. Haladt mellettünk fölfogott szoknyában, mint az árnyék, s fáradhatatlanul ajánlkozott.

Üssük, szidjuk? Nem teheti a tápéi. Ha jól meggondolom, a szépasszony kedves volt velünk. Az akart lenni. Na, én aztán visszakedveskedtem neki. A nagy melegekben olyan félár-bocos gumikorcos fekete gatyákban dolgoztunk a tutajon. Könnyű járású szerkezet, gondoltam egyet. Szépen letaszítottam bokáig, hátraarcot csináltam, odamutattam neki a nagyfüstöst. Az asszony lecövekelte. Megsértődött. Kiköpött a vízre, s bevette magát a suhásba.

Azóta se láttuk szegényt. De megemlegetjük azért a tutajos komákkal, ha asszonyfűl nincs a közelünkben. Hogy ugyan azzal a teleki asszonysággal azóta mi lehet? Csak talált az olyan vízi embert, aki fölvette tőle az útiköltséget.

MOCSÁR GÁBOR

A második kötet olvasása közben

GONDOLATOK A DEBRECEN-MONOGRÁFIÁRÓL

„Ez a jelentékeny város széles kiterjedésben a Tokaj és Várad közötti síkságon fekszik. Nincs kőfala, sem kapui nincsenek, hanem némely palánkkal és sövényvel van kerítve, amelyen éjjel és nappal könnyen át lehet lépni. A házai szegényesek, vize nincs, ezért sok a szárazmalma. Nagyon népes, a török háborúk előtt élénk kereskedelmet folytatott Török- és Lengyelországgal és Ausztriával. Lakói magyarok és református vallásúak. Adózniuk kell a császárnak, Erdélynek, és a töröknek, valamint a földesúrának, adója bizonyosan feljebb rüg évente 60 000 tallérnál, amellet lakói éjjel és nappal a legnagyobb gondban élnek.”

Mintha szellemi életünk körülményei épp most kedveznének (eddig nyilván nem kedveztek) az olyasféle vállalkozásoknak, melyek első kézbevehető termékéről, ha futólagos reflexziókkal is, elmélkedni akarok. A városmonográfiákról lesz szó. Készülnek, íródnak ilyenek Szegedről, Hódmezővásárhelyről, Békéscsabáról s bizonyára más városokról is. Az első kézbevehető kötet a Debrecenről készülő ötkötetes városmonográfia második kötete — ez jelent meg ugyanis elsőként az öt közül.

Rendkívül fontos és izgalmas vállalkozások ezek a városmonográfiák. Ha majd mind el-

készül s a kész köteteket sorba rakhatjuk, az egész magyar történelem — legalábbis a mostani országterületen lezajlott történelem — előttünk áll. Remélhetőleg nem úgy mint korábban, ilyen vagy amolyan prekonceptiókkal „ihletett”, eleve eldöntött szemlélet, előítélet jegyében megírva. S nem is a részleteket szükségképpen mellőző általánosítással, hanem úgy, ahogyan századokon át a valóságban történt: *a részekből áll össze az egész*.

Nem mentegetőzsképpen mondom, hanem mert így a természetes: nem szakkritikát írok. Nemcsak azért, mert nem vagyok szakkritikus, ráadásul szakkritika nem is való irodalmi folyóiratba. Hanem azért is, mert ez a város érzelmileg, iróilag a legközelebb áll hozzám minden városok között. Ezt, ha tagadnám, könyveim cáfolnának meg. Húsz évnél több, hogy felszínesen bár, egyik könyvem (*Szellem és századok*) írása közben meg kellett ismerkednem a város múltjának hatszáz esztendejével; egyik történelmi tárgyú regényem (*A város és a fejedelem*) címében a „város” — Debrecen, a „fejedelem” pedig II. Rákóczi Ferenc. Egy másik, a „*Gyémántper*” színhelye az 1849-es Debrecen. A „*Déliábjaim városa*” meg éppenséggel az első sortól az utolsóig erről a városról íródott. Ilyen okok miatt merek néhány gondolatot leírni, miközben a második kötetet olvasom.

A dolgozat elejére tett mottót Balogh István kiváló debreceni történész — ő írta a kötet mintegy harminc százaléknyi szövegét! — kutatta elő egy Augsburgban 1861-ben megjelent összefoglaló műből, amely a török háborúk hadszíntereit ismertette. Csatahelyek, városstromok részletes leírásán túl olyan „hátszágbeli” helyekről, hadtápterületekről is tudósít, mint Debrecen. Ez a tudósítás nemcsak tömör, hanem pontos is. Annyira, hogy majd vissza-visszatérek rá: kapaszkodókat találok benne.

Itt van például ez az elgondolkoztató megállapítás: „*Nagyon népes...*” Hogyhogy? — kérdezem a meghökkent olvasó helyett is, aki talán nehezen tudja elképzelni, hogy egy város, amely három hatalomnak is adózni kénytelen, sarcoltató hadjáratokat kell túrnie másfél évszázadon át, s amelynek lakói éjjel-nappal a legnagyobb gondban élnek, hisz még vizük sincs, miképp maradhatott „*nagyon népes*” a török világ másfél évszázada után is? Nagy kérdés! Történészeink bizonyára választ tudnának rá adni, némiképpen újragondolva korábbi történelmi vélekedéseket, amelyek rabszíjra fűzött jobbágyokról, felégetett falvakról, elpusztított városokról, szörnyűséges népirtásokról, sarcolásokról s egyéb létfenyegető körülményekről számolnak be, a török hódoltság korát tárgyalván.

Már a kötet első tanulmánya (*A népesedési viszonyok*) bizonyára tisztázó vitákat fog kiváltani szakmai körökben. Szerzője az a Kováts Zoltán, aki a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanára s szívós kitartással „mellékesen” történelmi demográfiával is foglalkozik. Úgy tudom, ő lesz ilyen minőségben a szegedi és a békéscsabai monográfiák — szintén egykori török uralom alatti városok! — demográfusa is —, az ő dolga lesz megfelelni néhány valóban tisztázásra érett kérdésre. Nemcsak az iméntire, a debreceni „nagyon népes” jelzőre. Hanem essék pillantásunk a térképre s jöjjön onnan a kérdés: mi az oka, hogy a mai Magyarország ott található (néhány nyugati peremmegye kivételével), ahol másfél századon át a török volt az úr? S épp ezen a területen tömör tömbben, nemzetiségek által alig tarkítottan csupamagyar él. *Itt maradt meg magyarnak Magyarország*. De túltekinthetünk mostani határainkon is: a trianoni békediktátum által „kivültrekesztett” magyarság is — az erdélyi székely-magyar tömbtől eltekintve — a szintén török uralom alá került Nagyvárad, Arad, meg Szabadka környékén a legegyöntetűbb. Most már bomlik persze, de ez a folyamat már másfajta történelmenek, korszaknak, törekvéseknek a következménye.

Íme, már az első fejezet is elének állít e különös léthelyzetű város, Debrecen esetében olyan kérdéseket, amelyek nagyon messze vihetnék a töprengőt, de kevés a hely, hogy mindenre sort keríthessen. Most csak annyit; magyarázat (talán) az is, hogy a török nem azért jött, hogy népet irtson, vagy asszimiláljon, nem sokat törődött a meghódított, alávetett nép nyelvhasználatával, a hitetlen „gyaurok” vallásával, hitéletével, nem téríteni jött, hanem hasznot húzni az elfoglalt területekből, méghozzá minél több adót vetve ki lakóira. Márpedig ki fizet adót, ha kiirtódik az adóztatható lakosság? Praktikus a cél, olykor kíméletlen az eszköz — s íme az

eredmény: Debrecen, ez a háromfelé adózó, török, tatár, német sarcolásokkal gyakorta véresen megkínzott város — mint egy korabeli jegyzőkönyv soraiból olvashatjuk: „sokféle való adommal megmaradott”. Csupán csak megmaradott? Kováts Zoltán írja: „... bizonyítékaink alapján egyértelmű, hogy Debrecen 19—23 ezer főnyi összlakosságával a XVIII. század elején az ország legnagyobb népességű városa.”

*

A második kötet az 1693—1949-ig terjedő korszakot tárgyalja. Más városok monográfiájának szerkesztői bizonyára más „korszakolás” szerint tekintik át városuk történelmét, itt a korszakhatárok: a kezdetektől 1693-ig, majd innen az 1849-es, az 1919-es, az 1944-es, végül az 1970-es év a határ. Lehet ezen vitatkozni. Főképp azon, hogy vajon van-e már elég történelmi távlat (és bátorság!) az ötödik kötet időszakának-áttekintéséhez. Nem torzul-e el a történelmi hitel a napi politika aspektusai, akár személyi elfogultságok felé, avagy megfordítva, nem téved-e bele a történetírás a termelési statisztikák útvesztőibe, de ezekről és más veszélylehetőségekről a szerzők — más városok esetében is — bizonyára tudnak és majd védekeznek ellenük. Térjünk vissza a második kötethez.

A tárgyalt időszak a város történelmének olyan korszaka, amely általában „békés”-nek mondható. Csupán az első két évtizedét (a kuruc felkelés), meg az utolsó két esztendejét (a 48—49-es szabadságharc) háborította országos háborúskodás. Nos, a közrefogott másfél évszázados nyugalom alakította ki voltaképpen azt az egykori s szívósan, maradandóan megállapodott városkaraktert, azt a gazdálkodási, belső igazgatási rendszert, s hozzátehetem, szellemi karaktert, amely a többi magyar várostól Debrecent oly sajátosan megkülönbözteti. De: azt a szellemiséget, népkaraktert is, amely ugyancsak sajátos „*debreceniség*”-nek nevezhető, bár épp mostanában vitatják, van-e ilyen egyáltalán. Illetve volt-e. Szerintem volt s némiképp még ma is él. S épp emiatt sajnálom, hogy hiányzik a kötetből az a fejezet, amely megpróbálná megvilágítani, milyen ez a városkarakter, s főképp: miért éppen olyan a benne lakó nép, amilyennek például Móricz — hogy másokat ne említsek irodalmunkból — oly pompásan megrajzolta.

Városkarakter—népkarakter. Nem épületek teszik a várost várossá, hanem a benne lakó nép. Miért beszéli például azt a különleges diftongusos nyelvjárást, aminek hallatán, ha a rádióban hangzik, felkapom a fejem? Mi magyarázza, hogy a megnevezhetetlenül sokfelől összeseregldött hajdúnépség, felhagyva a máshonnan hozott dialektusokkal — tökéletesen ide asszimilálódott még a nyelvjárás tekintetében is? Mi az oka például annak, hogy én magam álmélkodva olvasok más tájbeliek népszokásairól, babonás, olykor okkult hiedelemvilágáról — azon a tájon, Debrecenben s környékén ilyesminek alig van nyoma? Számomra a magyarázat világos: a kálvinizmus puritán, racionális szellemisége az ok.

Ezzel magyarázható szerintem az is, hogy itt nincs képzőművészeti hagyomány. Nemde különös, hogy a kollégium híres professzorainak arcképét máshonnan „importált”, vagy épenséggel külföldi művészek festették meg az utókor számára? Csokonai közismert arcképe egy bécsi rézmetsző munkája nyomán öröklődött ránk, Maróthy György (később szó lesz még róla) arcképét egy bazeli, Hatvani Istvánét meg egy nagyszabedeni festő munkája nyomán ismerjük. Nem szűken vett szellemi néprajzra gondolok én most, ami már elismert tudomány — persze arra is —, hanem valamifajta *történeti szociológiára*, amit viszont *maga a történetészet nem fogadott még be a maga hivatalos köreibé*.

Békés másfél évszázadról írtam az imént, ami azonban Debrecenben épenséggel nem mondható békeségesnek. Elsősorban Balogh István, de Rácz István, Komoróczy György, Varga Gyula, Gyimesi Sándor tanulmányaiból nyomon követhető az állandó védekezésre kényszerített, ebbe beleszokott s némiképp bele is keseredett debreceni politikai magatartás. Egyik régebbi tanulmányomból idézek, mert most sem tudok mást mondani: „A védekezéshez nagyon értett ez a polgárság. Politikájának úgszólóván alaphangja volt a védekezés.”

De mi ellen kellett védekezni a török kiűzése után, amikor megszűnt a háromfelől jövő szorongatás?

Természetesen az újabbak ellen.

Eleinte még csak kétfelé kellett hadakozni, később egy harmadik veszély elleni védekezésbe kellett beleszokni. De hogy az előbbi gondolatkörbe visszakapcsoljak: ez a védekező, mindenhonnan veszélyt szimatoló politika alakította ki voltaképpen azt a debreceni „civistípust”, amely szinte közhelyszerűen — persze, pontatlanul — ilyen jelzőkkel ivódott a köztudatba: zárkózott, csökönyös, „nyakas kálvinista”. Lám, ez is történelmi produktum; nemzedékek életfilozófiájának mintegy öröksége ez a debreceni, mostanára természetesen eltűnő magatartástípus, *városmonográfiába kívánczó tehát a téma.*

A „szabad királyi város” rang elnyerése után szinte azonnal kemény és szívós védekezésbe kellett kezdeni az ellen, „aki” ezzel a ranggal a várost feldíszítette. Méghozzá kétfelé. Az egyik veszély: a város korábbi autonómiáját minden eszközzel nyirbálni, elveszejteni akaró, *centralizáló állami politika.* De ezzel párhuzamosan és egyidőben védekezni kellett a kálvinizmus eddigi teljes hegemoniáját, monolitikus egységét megbontani, repeszteni, lazítani igyekvő *katolikus klérus* ellen is. Más városok helytörténeteinek aligha kell ilyen különös kérdés-gubancokkal szembenézniök, ez is sajátosan debreceni jelenség. Milyen felháborodás dúlta fel a város békéjét, amikor Eleonóra császárné a törökök kiűzésének emlékére, Isten iránti hálából katolikus templomot akart itt építtetni, holott csupán egyetlen katolikus család élt a városban. Azt is a felső hatalom küldte ide, vámszedő harmincadosnak. Szinte hihetetlen az ellenállás hevesége: a nép azzal fenyegetőzött, hogy inkább néptelenül hagyja a várost, minthogy ebbe belenyugodjon. Persze, kénytelenségből, idők múltával belenyugodott. Hát még amikor katolikus szenátorokat kellett beválasztani a szenátusba! A kálvinista Rómában!

A központi hatalom elleni küzdelemben teljes az egyetértés a szenátus és a város polgárai között, még akkor is, ha a legfelső, beltenyészet-szerűen nagyon szűk patriciusi réteg szinte arisztokratikus módon vezeti a város ügyeit — a város élén a mondhatni, teljes hatalmú főbíróval. Mekkora hatalom van a kezében! — nem tudom, máshol van-e erre példa, akad-e párhuzam. Ellenben a város belső ügyeinek intézésében szinte állandó az ellentét, a torzsalkodás a szenátus, meg a szélesebb körű választott testület, a nagytanács között, ez utóbbi ugyanis több jogot követel: beleszólást a város belső dolgaiba, voltaképpen a javak, a *beneficiumok* birtoklási és elosztási rendjébe. Majd pedig, az idők haladtával, ahogy a piacgazdálkodás törvényei utat törnek, ahogy színre lép, ha kezdemény formájában is, a tőkés (egyelőre) réteg, a másik póluson pedig egyidőben a polgárjogokból kirekesztettek rendje, a bérmunkások, „árkon kívüli” zsellérek, külvárosi néprétegek immár szociális mozgalma, a szemünk előtt változik, módosul a védekezés taktikája.

Nemcsak „kifelé” kell tehát védekezni, hanem „befelé” is, és ebben az osztályharcnak is nevezhető küzdelemben szemmel láthatóan közeledik egymáshoz a központi államhatalom, meg az egykori csökönyös ellenfél, a város szenátusa. Íme a folyamat, ahogy megkopik a hajdanvolt civis öntudat, konzervativizmusba merevedik a nyakas kálvinistaság is. Ennek a folyamatnak — e kettős, sőt hármas küzdelemnek — az ábrázolása adatokban — olykor fárasztó részletességgel — bővelkedik, valami mégis hiányzik. Mégpedig az összegezés, a szintetizálás, a következtetések oldottabb stílusú megfogalmazása, kimondása. Természetesen nem valami felszínes történeti publicisztikára gondolok, hanem ami nélkül a modern történetírás nem lehet meg: *a részletező adatgyűjtéstől eljutni az elméleti általánosításig, összegzésig.* De ez bármely — most készülő — városmonográfiára is érvényes óhaj.

*

Nem hiszem, hogy újat mondok, amikor azt mondom: minden városmonográfiának, azon túl, hogy pontos adatokat, tényeket közöl a város múltjából, egyúttal valamifajta „tudattisztító” szerepe is van. Nemcsak „befelé”, az illető város népe számára kell megvilágítani az utat, amelyet elődeik bejártak, amíg azzá lett a város, amivé lett. „Kifelé” is érvényes ez a tudattisztító szerep. Ezt úgy értem: szinte minden városunkhoz fűződik valami megrögződött jelző, karakterének valamilyen „köztudatba” beépült, jellegzetessé vált megítélése. Szegednek

például a Horthy-érában milyen jelzők jutottak? Neokatolikus, neobarokk — sőt, hogy nagyon riasztó dolgot mondjak: a „szegedi gondolat”, amelyhez persze a város népének semmi köze sem volt. Más városok esetében is rábukkanunk olykor téves, valójából kiforgatott minősítésekre, hiedelemnek is mondható „summázatokra”.

Ami Debrecent illeti, talán épp itt a legtöbb a félreértés, legnyilvánvalóbb a félremagyarázás. (Bizony, nagyon hiányzik az imént említett „karakterológiai” fejezet!) Azt olvastuk a mottóban, hogy széles kiterjedésű síkságon fekszik. Ez persze igaz, mert a síkság széles, sőt a Hortobágy kivételével termékeny is. A híres debreceni kenyérről is az juthat eszünkbe: akkor hát ez a város fuldoklott a búzájában! Erről szó sincs: behozatalra szorult! „*A szegénység egymás kezéből kapkodja ki, ami kevés búzát a piacra hoznak; magának egyébként nem lévén, vásárban kell venni, ha vehet*” — írja meg a való igazságot Dobozi főbíró a kenyeret követelő Rákóczi fejedelemnek s hozzáteszi: „*A mi városunknak comparate (viszonylag) igen kicsin a vetése.*” Ennek oka vajon mi? Az, hogy a város népe nem óriási kiterjedő földjeiből él, hanem — nemde különös városjelleg egy pusztai város esetében? — *iparból és kereskedelemből.* Ami a határhasználatból származó bevételeit illeti, abban nem a szántó-vető munkálkodás áll az első helyen, hanem az állattenyésztés és — ezt is kevesen hinnék — *szőlőskertekből, borból* jön a jövedelem. A várost szőlőskertek övezik, a távoli Érmelléken pedig 29 szőlőhegyen van debreceni birtokosnak szőlője.

A mottóban idézett leírásból azt is megtudjuk, hogy ez a város „a török háborúk előtt élénk kereskedelmet folytatott Török- és Lengyelországgal és Ausztriával”. Hozzátehetjük: még a Közel-Kelettel is. A Kandia utca, az egyik legrégebb debreceni utcánév a görög—arab kereskedelmi kapcsolatok emlékéét őrzi, a Burgundia pedig — kitétszik a névből — a Franciaországig elszárazó kapcsolatokat. S vajon mi történt a török elleni háborúk után? A kapcsolatok szűkebb körbe szorultak ugyan, de a kötetből megtudjuk, hogy „a kereskedelmi tevékenység a XIX. század első felében már a lakosságnak közel egyötödét érintette”. Debrecen — senki előtt nem kétséges — színmagyar város. Bár kereskedelmében a megtelepült, majd sok vészállykodás után a városból kiutasított görög kereskedők is nagy szerepet játszottak, mégis, ennek az adatnak ismeretében végképp a téves hiedelmek világába kell utasítanunk azt a nézetet, hogy „a kereskedés nem való a magyar embernek”. Akkor is képtelen nézet volt, amikor — leginkább dzsentrí körökben — megfogalmazták, hát még most, a jelenlegi világgazdasági helyzetben! (Hogy ennek a városnak mennyire a „vérében” volt a kereskedési hajlam, egy megintcsak különös, bár mellékes adat, nem a könyvből való: életének bizonyos megszorult állapotában, Debrecenben lakván, még Csokonai is kereskedelemre akarta adni a fejét!)

Hogy mennyire nem a zsirosparaszt-cívisek városa volt az említett korszakbeli Debrecen, íme a könyvből vett bizonyító adat: a XVIII. századi Magyarország egyik *legiparosabb városa*. A század végén az iparból élők összlétszáma (mesterek, családtagjaik, segédek, inasok) a város lakosságának több mint negyven százaléka! Csak Bártfán, Besztercebányán, Szatmárnémetiben magasabb (Szegeden például mindössze 19 és fél százalék) ez az arány. Jóllehet, ez az iparoskodó polgárság ősi jog szerint részesült a „ház utáni” földből, a hétévenként használatra újraosztott közös birtokból, számára mégsem ez volt a létalap. Világos tehát, miért kellett ide búzát importálni: ez a méhkasszorgalommal munkálkodó, iparoskodó, kereskedő polgárság nem „bújt bele” a földbe, nem nagyon ért rá szántani, veteményezni, — más módon termelte meg azt az értéket, amely az akkori ország egyik leggazdagabb városává, cívís (polgár) várossá emelte Debrecent.

*

Most végre a város egyik, ha ugyan nem a legfontosabb jellegmeghatározó intézménye, a kollégium következne. A debreceni Református Kollégium messze országokba is elvitte a város hírét és nevét, úgyhogy osztoznom kell a róla írott — *meglehetően rövid* — fejezet szerzőjének, Bajkó Mátyásnak szóbeli véleményében: ez az intézmény nem csupán debreceni, nem is csak magyarországi, hanem mindezekkel együtt európai jelenség is. Legalábbis hatását, kap-

csolatait ha nézzük. A méltatlanul rövid fejezet természetesen nem tartalmazhatja a kollégium e korszakra jutó teljes történetét — ennek megíratására a református egyház épp most készülődik, ezzel is megünnepelvén majd az iskola fennállásának négyszázötven (!) esztendejét. A kollégium ebben a kötetben persze nemcsak a neki szánt „*A Református Kollégium*” című alfejezetben szerepel, mert mint a valóságban is történt, az intézmény sugárzása áthatja a város egész szellemi világát, társadalmi, politikai életének rétegeit, így hát szívesen mentesítem magam e földrajzilag is szerzteágazó, mélységesen mély ideológiai és szellemiségtörténeti — szellemtörténeti — jelenség kommentálásától, attól is félve, hogy mint a kollégium egykori diákja, nem tudnék szabadulni elfogultságoktól s talán a bőbeszédűségtől. Lépünk tehát tovább — még mindig a szellemi élet mezején maradván, némiképpen a kollégiumról is beszélve és vitatkozva is egyúttal.

Annai literátori elfogultság talán megbocsátható nekem, hogy a kötet legszínvonalasabb s legalábbis a számomra legizgalmasabb fejezetének „*A debreceni felvilágosodás*” című dolgozatot tartsam, amely a politikai-gazdasági történelem iránt érdeklődőknek is bizonyára fontosakat mond e különös város különös *szellemi állapotáról* — abban a korban. Az esszének is beillő fejezet szerzői *Julow Viktor* és *Tóth Béla*, — nem tudni, melyik alfejezetet melyikőjük írta. Én magam úgy gondolom, hogy *Az előfelvilágosodás*, *A korafelvilágosodás* címűek alighanem Tóth Bélának, a Református Gimnázium tudós tanárának a munkái, azt viszont bizonyosra veszem, hogy a Csokonairól írott remeklés *Julow Viktoré*. Sajnos, az ő nevét, akár csak *Komoróczy Gézáét*, a belső címlapon már gyászkeret övezi. Alighanem ez az utolsó nagy munkája ennek a korán távozott tudósnek, aki hosszan tartó súlyos betegsége ellenére — vagy talán éppen ennek szorításában — kristályos tisztaságú művekkel írta be nevét nemcsak ebbe a könyvbe, hanem a magyar irodalomkutatás „nagykönyvébe” is.

Ez a fejezet akár száz év múlva is érvényes beavatottsággal állítja elének azt a Debrecent, amely az egykori polgár- (cívus-) erények megcsappanása után a XVIII. század második felétől inkább *a tudomány, a szellem, az irodalom* — s itt elsősorban a költészet — régióiba húzódva őrzi tovább a debreceniség legjobb minőségeit. Különös és sajátos ez a felvilágosodási hullám, Debrecenben mozgalomnak aligha nevezhető: csak egy rendkívül szűk elitre korlátozódik, meg sem érintve a tömegeket. Valóban sajátosan debreceni vonások jellemzik ezt — az országos helyzethez viszonyítva — korán elkezdődött és sokáig elhúzódó hullámot. Legnevesebb alakjai voltaképpen az utolsó magyar polihisztorok, amolyan megkésített reneszánsz figurák. (A szentképeket „kihányó” puritán kálvinizmus miatt itt festőegyházak nincsenek.) Ha csak néhány nevet említek s a fejezet alapján megrajzolom működési köreiket, világossá válik, mire gondolok.

Az első ilyen jelenség az a *Maróthy György* — 1715—1744 —, akinek életútjában, későbbi működésében szinte modellszerűen mutatható be a felvilágosodás debreceni típusa. Kollégiumi tanulmányait befejezve, elindult az immár századok óta hagyományos protestáns „tanulmányútra”; *Zürich*, *Bazel*, *Bern* egyetemei után a hollandiai *Groningen* következett. Idézem: „A svájci egyetemeken a teológia mellett jogot is hallgatott, történelmi tanulmányokat folytatott, s a bibliai nyelveken (latin, görög, héber) kívül megtanult németül, franciául, olaszul; angolul, majd hollandul. Berni tanulása idején megismerkedett a matematika és geometria korabeli eredményeivel, Hollandiában pedig eddigi ismereteinek elmélyítése mellett kísérleti fizikával is foglalkozott.”

Hazatérve magával hozta többszáz kötetből álló könyvtárát, a többi között *Leibniz*, *Newton*, *Wolf* műveit — könyveinek nagy része ma is megvan a Nagykönyvtárban. 1738-ban tért haza s elfoglalta az őt megillető katedrát — katedrákat — egykori iskolájában. Tanította az *ékesszólást*, a *történelmet*, ehhez hozzácsatolta a *földrajz* részletes és korszerű tanítását, a *görög és római régiségtant*. Megkezdte a *filozófia*, a *természettudományok* szintén korszerű szintű tanítását, főiskolai színvonalra emelte a *matézis* (matematika) oktatását. Hozzákezdett egy *fizikai* előadóterem kialakításához, s ennek felszerelését felhasználva, az első magyarországi obszervatóriumban *csillagászati* előadásokat tartott *Astrognosia* címmel. S hogy műkö-

dése végképp álmélkodásra késztesen bennünket, egy merőben új tudományágat honosított meg városában: a *zeneudományt*. A korábbi egyszólamú kántust — a ma is működő Kollégiumi Kántus elődjét — négyszólamúvá szervezte át s kórustanítási könyvet is írt. S mindezt adatott neki a sorstól hat kurta esztendő!

Ezt a Maróthi-féle „prototípust” folytatják a többiek, különös példákat mutatva fel a debreceni felvilágosodás olykor tűnődésre készítő ellentmondásaiból. Van itt például egy püspök, *Szilágyi Sámuel*, aki Voltaire-t fordít (*Henriade*). A magyar Faust hírébe keveredett *Hatvani Istvánt* talán fölösleges is fölemlíteni, bár az ő neve inkább soha meg nem történt legendák, meg villámgerjesztő kísérletei alapján ismert az utókorban. Ez a rimaszombati születésű, szegénysorból indult, tudásra szomjas ifjú otthoni, majd losonci, kecskeméti iskolákon át eljut a kollégiumba, ahonnan aztán a debreceni végzett diákok számára úgyszólván kitaposott út vezet Bazalba, majd a *hollandiai* Utrecht és Leiden következik. A *teológián* kívül *orvosi* végzettséget is szerez, s természetesen (?) *matematikát, fizikát, kémiát* is tanul, majd hazatérve, a kollégiumban tanít is. A vályogházakból összeállt, nádtető Debrecenben! Íme, ők, a sokféle tudományban képzett elmék a felvilágosodás első képviselői, őket követik, tanítványként, szinte a nyomukba lépve a többiek: az orvos *Weszprémi István*, aki bár tanul itthon teológiát, *Zürich, Utrecht, London* egyetemlein már kizárólag orvosi tanulmányokat folytat. Az ő sokoldalú itthoni tevékenysége a szélesebb körökben ma jórészt ismeretlen, de legalább annyit tudni kell róla, hogy az ő környezetében ott vannak már a felvilágosodás korát legmarkánsabban meghatározó tanítványok és utódok, a szintén orvos *Földi János*, a Lúdas Matyit író *főhadnagy Fazekas Mihály*, s a legnagyobb: *Csokonai Vitéz Mihály*.

Ők már végleg túllépnek a teológián s Gulyás Pál szavaival szólva, az Apollói Génusz képviselői Debrecenben. A szomszédos Hajdúhadházon él Földi János, ökörlötte kezd kialakulni az a „debreceni kör”-nek nevezett szervezetlen baráti társaság, amelynek tagjai közé tartozott az említettekén kívül még az orvos *Szentgyörgy József*, az ügyvéd *Nagy Gábor*, a *salétrominspektor Kis Imre*. A kör mihamar túlnő önmagán, s ma már tudjuk, irodalomtörténeti jelentőségűvé válik, s nemcsak azáltal, hogy Csokonai is közéjük tartozik. Grammatizáló, verselgető (s ami egészen tipikus debreceni jelenség) *botanizáló* tudományoskodásuk által is jellegzetes képviselői ők a magyarországi felvilágosodás aranykorának. Nem először írom le: maguk is meghökkentek volna talán, ha saját szerepükre rádöbbennek: felvilágosodást csináltak az elmaradottnak minősített Debrecenben. A maguk módján persze. A verselgetőnek sem akármilyen Földi János például úgy, hogy fél megyényi területre kiterjedő orvosi működése közben megalkotta a maga *magyar nyelvtanát*, pályázatot is nyer vele, ebből — mások által kissé dogmatikusra torzítva — nő ki a Kazinczy „vesező” tolla miatt kétes hírbe keveredett *Debreceni Grammatika*. Megírja *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról* című művét, amely a modern magyar nyelvű botanika alapvetése, majd *Az állatok országa* címűt, amellyel megalkotja a magyar állatnevek szinte teljes tudományos rendszerét. „A Földi által kodifikált, illetve alkotott 850 állatnévből csaknem ötszáz ma is él a köz-, illetve szaknyelvben” — állapítják meg a fejezet szerzői. Joggal írják róla: „Földi sokoldalúságával, nyitottságával, józan egyeztető hajlamával, népbarátságával és népművelő törekvéseivel a legjobb értelemben vett debreceniség igazi megtestesítője volt. Törekvéseit az utókor mindenben igazolta.”

Ebből a körből tör ki, szárnyal fel aztán Csokonai. Ő már valóban nem csupán „debreceni” jelenség s így életének leírása, életművének méltatása csakugyan szétfeszítené a monográfia kereteit, bár ezt a lángelmét Debrecen teljességében a magáénak vallhatja, hiszen a kollégium nevelte — önmaga, a kollégium föl is egyúttal. A szerző ebből az alapállásból véleményem szerint joggal perel így érte Debrecen nevében: „Tarthatatlan az a »pannon« elfogultságból, sőt a Tiszántúllal szembeni hamis fölényérzésből származó nézet is, amely azt sugallja, hogy ami kevés jót Csokonai kapott, azt a Dunántúlon és a Dunántúltól kapta.”

Ez a perlekedés nem holmi kakaskodó önértető fakadó kisajátító indulat: világnézetbeli vita is van mögötte! Mert jóllehet, Csokonaiából a dunántúli andalító tájélmény és csiszoltabb társadalmi élet hívta elő a szentimentalizmus lágyabb hangjait (A tihanyi Ekhóhoz,

A magánossághoz), de ugyanez a környezet a magyarázata a költő világnézeti visszaesésének is, a jakobinusellenes, a franciák elleni háborúra tüzelő versek innen magyarázhatók. Anélkül, hogy ennek a talán soha meg nem szűnő vitának részleteibe beleavatkoznék, kimondom, én a Csokonaiért folyó „Pannónia kontra Tiszántúl” vitában természetesen Julow Viktorral együtt a Tiszántúl pártján vagyok. Nemcsak azért, mert mégiscsak a kollégium neveltje a költő, hanem azért is, mert kénytelen dunántúli bolyongásaiból (sokszoros megaláztatásainak színteréről, e gazdag vidékről gyalog, két forinttal a zsebében!) hazatérve írja később ideológiailag immár tisztultabb, rousseau-i eszméktől is sugárzó verseit. Mégis ez volt az ő igazi felnevelő tája, közege. A debreceni kör.

Ebben tehát egyetértünk. Abban azonban, amit a Debrecenből való kényszerű távozása okaként Julow Viktor megjelöl, már vitatkoznom kell vele. Az eltávolítás okát a pár éve elhunyt irodalomtörténész, Csokonai-kutató professzor, Juhász Géza hipotézisét meggyőzőnek véelve és elfogadva így jelöli meg: „E kitasztítás ... a Kollégium, a magyar reformátusság főerődjének megvédése érdekében történt. A köztársasági mozgalom bukását követő terror idején vitális és kollektív érdek volt megszabadulni bebörtönzött jakobinusok barátjától, gyűjtogató vagy felvilágosító versek szerzőjétől, Csokonaitól.” Én magam életem végéig tisztelője s talán barátja is voltam Juhász Gézának — ebben a kérdésben azonban mindvégig vitapartnerem is. Most Julow Viktorral is vitatkozva azt kérdezem: hol található bármily bizonyíték rá, hogy Csokonai oly mértékben barátkozott bebörtönzött jakobinusokkal, hogy ez a kapcsolat bármily csekély mértékben is a kollégiumra vonta volna a rendőrkopók figyelmét? Ez itt a fő kérdés. Az előbbi idézet ugyanis így folytatódik: „a hosszantartó »sündisznóállásban« kifejlődött fifikával azonban úgy, hogy mint diákcsínyek főkolomposát csapták ki, a tekintélyek előtt hajbókoló gutgesintség álarcában, elterelve mind őrlő, mind a Kollégiumról a rendőrkopók figyelmét”. Tetszetős magyarázat, egy hibája van csupán: nincs alapja. Előadom ellenérveimet.

Két olyan szereplője volt a „magyar jakobinusok” mozgalomnak, majd perének, akiket Csokonaihoz *egyáltalán* ismeretség fűzött. *Kazinczy Ferenc* és *Fodor Gerzson*. Kazinczy, mint „illetékes” körökben ismeretes, valóban váltott leveleket a még diák Csokonaival, biztatta őt s dicsérte: „Az úr versei igen kedvesen folynak s az ideák nemesek és nem földöncsuszók...” stb. Bezzeg, ha a Vitéz a Békaegerhartz kéziratát küldte volna Kazinczyhoz — nem ilyen választ kapott volna! De most a kérdés csak ez: értekezett-e politikáról Kazinczy Csokonaival? Nincs rá semmi bizonyíték. De bizonyíték nélkül is, mind a költőfejedelem, mind a diák akkori világát — világnézetét — ismerve bátran merem állítani: nem. Az egész debreceni felvilágosodás, s benne Csokonai sajátos és meghatározó vonása — talán eddig is kitetszett — *politikamentes polihisztorkodás*. Napi politikába nem ártották bele magukat s ha megtették is olykor, bizony nem holmi „forradalmi” indulatok mozgatták tollukat, kivéve talán Fazekas Mihály lázadó suhanchősét, Lúdas Matyit. De ő is messze keletről jött mesemotívum.

A másik ismerős: Fodor Gerzson, Csokonai egykori kollégiumi tanára, a jakobinus per idején nagykorú tanár. (Az ő neve — méltánytalanul! — hiányzik a debreceni felvilágosodás alakjainak felsorolásából.) Maga is verselgető tanár, Csokonai retorikára és poétikára oktatta, „ott-hagyva oktató-nevelő munkájának nyomait a 14—15 éves Csokonai serdülő lelkén, költői eszmélkedésén” — írja róla *Juhász Béla*. Dolgozatának címe: „Fodor Gerzson és Csokonai.” Fodort egykori debreceni diák- majd tanártársa, *Szentjóni Szabó László* szervezte be a jakobinus mozgalomba — amely különben mindössze két hónapig élt. Szentjóni Szabó 1794 júliusában látogatta meg Fodort Nagyörösön, hogy beszervezze. Megígéri, hogy majd elküldi neki a Kátét, de erre már nem jut idő, egy hét múlva, július 23-án Martinovics már fogoly, a mozgalom „lebukik”. Fodor Gerzson is letartóztatják, de nincs ellene komoly vád, csak annyi, hogy tudott a szervezkedésről. Ő maga nem szervezett, nem is volt rá ideje. Juhász Béla azt is valószínűsíti, hogy „Fodornak Debrecenből történő távozása után nem maradt kapcsolata a fiatal költővel”.

Merész állítás egy „laikustól”, aki én vagyok, de vallom: alaptalan minden olyan feltételezés, sőt kijelentés, amely szerint Csokonait bármilyen módon elvi kapcsolat fűzte volna az összeküvés (mert hisz mozgalomnak aligha nevezhető) bármely tagjához, sőt, hogy tudott volna a

szervezkedésről, a „mozgolódásról”. S ezt mindaddig állítom, amíg kijelentések, feltételezések helyett bizonyítékokat nem olvashatok. S vajon mivel magyarázható, hogy bár minden bizonynyal végignézte a budai Vérmezőn Martinovicsék kivégzését, ez a szörnű látványosság semmi nyomot nem hagyott későbbi költészetében? Ami pedig a kollégiumból való méltatlan és megalázó eltávolítását illeti, arról csak annyit — a „pernek” bőséges irodalma és az érdeklődők számára hozzáférhető, feldolgozott iratanyaga van —, hogy Csokonainak az ellene felhozott — s nem alaptalan! — vádak miatt bármely, mégoly liberális szellemű főiskolából is távoznia kellett volna, nemhogy a puritán, zord fegyelmű debreceni kollégiumból.

Csokonai „forradalmiságát”, lázadó, újító hajlamait nem a napi, aktuálpolitika mezején kell — hasztalan — kutogatni. Hanem természetesen a költészetében. A gyanútlan olvasó hitetlenkedve kapja fel a fejét, amikor Julow kristálytisztá logikával a „nádasházba szorult kozmopolita” (ezek Csokonai szavai) világlelő érzületéről ír, amely „a műholdak korában is hiteles úrlátomásig terjedt”.

Igaz lenne? A *Dr. Földről egy töredék* című, valóban töredékben maradt versben íme két sor. A Föld képe az éterből rápillantva úgy jelenik meg a költő előtt: „*mint félerésű citrom hintálva tulajdon / Terhe nyomásától lóg a nagy semminek ágán*”. Hogyne villanna emlékeztünkbe egy másik nevezetes sor, de immár József Attilától: „*a semmi ágán ül szívem...*” Csokonai az első, aki a technikából hozott szavakat lop be a versbe, „*Mongolfir masináját*” emlegetve — s persze, hogy eszünkbe jutnak József Attila sivalkodó transzformátorai. „Mélyen jelképes — írja Julow —, hogy ő, a szintiszta ráció embere és költője mellén egy matematika-könyvvel halt meg.” Tegyük hozzá: nem a jakobinus mozgalom Káté-jával, amelyet bizonyára nem is olvasott. Így hát azt mondom, *ne keressünk társadalmi forradalmárt ott, ahol olyan poétában gyönyörködhetünk, mint Csokonai*. Akinek színrelépése előtt elég volt *régiesnek lenni ahhoz, hogy a költői termés népies* legyen — őutána már ez nem lehetséges: ebben rejlik az ő igazi költői megújító ereje, emiatt válhatott ő Petőfi és Ady költői forradalmának elődjévé s első nagy alakjává a modern népiesség mindmáig tartó költővonulatának, „Nagy Lászlóig, Juhász Ferencig vagy akár Utassy Józsefig” — mondja Julow Viktor; s remélhetőleg még nagyon sokáig, teszem hozzá én.

*

Ha a legtöbb örömet — mivel számomra a víta is örömforrás — az imént tárgyalt fejezet okozta, a legtöbb gondot viszont a most következő. Az alfejezetek címeiből pontosan kiolvasható: 1847-től a szabadságharc bukásáig tart a tárgyalt idő. Két rövid esztendő — nemzeti történelmünk talán legviharosabb két esztendeje, a város számára különösképpen nevezetes, hiszen öt hónapon át itt működött a kormány, itt volt az ország hatalmi és igazgatási központja, voltaképpen az ország fővárosa volt akkor Debrecen. Nos, éppen emiatt épp ezzel a fejezettel kapcsolatban vizsgálható a kérdés: hogyan értelmezi, sőt, hogyan realizálja a szerzői munkaközösség, avagy a szerkesztő bizottság azt a ki is mondott elvet, hogy „belülről” szemlélve írnak városmonográfiát, s mint az Előszó meg is fogalmazza, a szerzők „mértéktartással hangsúlyozták — ebben a kötetben — a nemzeti történelemben betöltött szerepét”. Egy szóbeli debreceni vitán épp erről az időszakról — 83 tavaszán — hangzott el, hogy a szabadságharc fontos epizód volt ugyan a város életében, de *csak epizód volt* s utána a város élete a maga belső törvényei szerint folytatódott. Már azon a vitán is szóvá akartam tenni valamit, de rövid felszólalásom más természetű kérdéseket feszegetett. Azt kérdeztem volna: jó, jó, elfogadom, hogy epizód volt, de vajon mi az oka, hogy az „epizód” színhelye *épp Debrecen volt s nem például Nagyvárad*, a sokkal városiasabb város, amely fekvésénél fogva is védhetőbb — vára is volt! —, mint ez a sztyeppe város, ráadásul fegyvergyártásra alkalmas üzem is működött benne. *Miért épp Debrecen választotta Kossuth s miért nem Nagyváradot?* Holott a váradi — kényelmesebb! — elhelyezkedésnek is voltak hívei az országgyűlés tagjai között. Nyilván Debrecen egykori — némiképp félreismert — hagyományai miatt született a kossuthi döntés, de nem ez itt most a vizsgálendő téma, hanem amit említettem: a viszony a város „belélete” és

a *nagy történelmi* események között, illetve ennek a monográfiában történő feldolgozása. Pontosabban: mi való bele és mi nem?

Ami a „beléletet” illeti, ennek bemutatása mintaszerű, politikai hangulatingadozások mellett pontos a tudósítás a városi igazgatás dolgairól is, de ami a városnak a nemzeti történelemben betöltött akkori szerepét illeti, hát ebben a tekintetben a mértéktartás szerintem túlságosan szigorú.

A már említett debreceni vitán az is elhangzott, hogy a városról az első s mindmáig egyetlen monográfia jó száz esztendővel ezelőtt jelent meg (1871—72-ben Szücs István tollából) s aligha várható, hogy a város a következő öt-hat évtizedben ilyesmire vállalkozhatna. Ha ezt tudjuk, akkor válik igazán a kérdés: mi az oka, hogy az olvasó, aki ötven év múlva akarja megtudni, mi történt 1849-ben Debrecenben, nem találja benne a nemzeti történelemben is kivételesen nagy események közé sorolható aktus, a *debreceni trónfosztás* megemlékését? Mert — s ez számomra végkép érthetetlen — az április 14-i trónfosztás eseménye meg sem említődik! Képtelenségnek tartom ezt. Jóllehet, tudjuk, hogy a nemzeti történelem folyamataiban is a trónfosztás csakugyan epizódnyi ideig tartó következményekkel járt, ezzel szemben épp Debrecen beléletének — politikai hangulata fellobbanásának — igenis, jelentékeny és nem múlékony megnyilvánulása volt az a nap, az az esemény.

Köztudott, hogy a trónfosztó országgyűlés a Nagytemplomban ült össze, ahova ezrével tödült a debreceni nép, olyannyira, hogy Kossuthnak és kíséretének a rendőrök alig tudtak „*ösvényt*” nyitni, hogy a helyükre juthassanak. Korabeli naplók, emlékiratok a város szinte egész lakosságának összeseregléséről írnak. Bizonyára túlzó megállapítás. De! Kossuth titkáranak, Vachott Sándor költőnek a felesége is ott akart lenni a nagy eseménynél. Férjétől jegyet is kapott a bejutáshoz. „De rosszul számítottunk — írja emlékezéseiben —. Az erőszakos betolakodni vágyók észrevéve jegyeinket, felzúdultak, s követtek bennünket lépcsőről lépésre, dacára az őrk ellenállásának, úgy hogy midőn az előttünk megnyitott templomajtón besurantunk volna, velünk együtt oly nagy tömeg betódult, hogy egymástól elszakítottánk, s ki-ki önerejére hagyatva törekedénk előre... Félig agyonszorítva, kénytelen voltam minden erőmet összeszedni, hogy lábaimon megállhassak.” Sokkal jelentéktelenebb tömeg sokkal jelentéktelenebb ügyek miatti összeszaladásáról, lázongásáról olvashatunk korábbi fejezetekben, — csakugyan érthetetlen épp a trónfosztás lázas tömegélményének említetlen hagyása. *Tömegélményt írtam*, nem azt hiányolom tehát, hogy a trónfosztás előzményeit, taktikai helyességét (avagy, mert ennek is voltak „békepárti” bizonygatói: helytelenségét) nem mérlegeli a történetész, hanem azt, hogy a város akkori tudatállapotáról nem szól a fejezet.

Már korábban is szóvá kellett volna tenni: miközben tüzetesen értesülünk a város gazdálkodási, igazgatási, „belpolitikai” körülményeiről, csak itt-ott tudunk meg valamit a város polgárainak, népének tudati állapotáról. A trónfosztás történelmi tényének elhallgatása persze más dolog, ezt kihagyni...! Nem tudom mással indokolni, mentegetni, mint a horátiuszi szólással: „Amikor elbóbiskol a jó Homérosz is”. Nem tudnám elképzelni, hogy például Szeged monográfiájának illetékes fejezetéből kimaradhatna az a szintén múlékony hatású történelmi pillanat, amikor Kossuth és Bálcscu Szegeden aláírja — de anélkül, s ez nagy különbség, hogy itt erről a lakosság tudott volna s az aktusban részt vett volna! — ama nevezetes egyezményt a magyar és román nemzet kibéküléséről, a nemzetiségek jogairól.

De akár vitatkozom, akár elismerően helyeslek, végezetül ki kell mondanom az összegezést: a „második kötet” nemcsak azáltal keltheti fel a figyelmünket, mert a munkában levő városmonográfiák közül az első olvasható és kézbevehető dokumentum, hanem azzal is, hogy őszinte érdeklődést kelt a folytatás iránt. Én magam legalábbis nagyon várom a második után az első kötetet — majd az utána következőket. De nemcsak a debreceni folytatást, hanem a többi városmonográfiát is. A második kötet — a debreceni — nagyon izgalmas lehetőséget ígér: ezekből a készülőfélben levő városmonográfiákból összeállhat — s vajon összeáll-e? — az a magyar történelem, amelynek városaink hol szenvedői, hol alakítói voltak, mi pedig, mai magyarok, a folytatói vagyunk.